

IRODA VA IXTIYOR ERKINLIGI TUSHUNCHALARINING MOHIYATI

Absattorova Madinabonu Rustamovna

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi stajyor o‘qituvchisi

СМЫСЛ И СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЙ СВОБОДА

ВОЛИ И СВОБОДА ВЫБОРА

Absattorova Madinabonu Rustamovna

Преподаватель-стажер кафедры «Общественные науки»

Ташкентского государственного педагогического

университета имени Низами

THE MEANING AND ESSENCE OF THE

CONCEPTS OF FREEDOM OF WILL AND

FREEDOM OF CHOICE.

Absattorova Madinabonu Rustamovna

Trainee teacher at the Department of Social Sciences, Tashkent

State Pedagogical University named after Nizami

madinabonu@gmail.com

[https://orcid.org/0024-](https://orcid.org/0024-0020-7028-2247)

[0020-7028-2247](https://orcid.org/0024-0020-7028-2247)

Annotatsiya: Ushbu maqolada ikki ming yildan ortiq vaqt mobaynida “iroda erkinligi” va “ixtiyor erkinligi” masalasi falsafaning muhokamali mavzularidan biri sifatida e’tirof etib kelinganligi va bu bahs mavzuni azaliy muammo sifatida talqin qilishga asos bo’lishi izohlab berilgan. Bu masalasi faqat falsafiy fanlarning emas balki psixologiya fanlarining tadqiqot mavzusi ekanligiga ham e’tibor qaratilgan. “Iroda erkinligi” va “ixtiyor erkinligi” tushunchalariga qat’iy, konkret ta’rif berish mushkul vazifa hisoblanadi. Faylasuflar iroda va ixtiyor erkinligi masalasini o‘z qarashlari nuqtai-nazaridan tahlil qilishgan. Muhokama kontekstida bular bir-biridan mutlaqo farq qiluvchi mustaqil tushunchalar ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Erkinlik, xulq-atvor, iroda, iroda erkinligi, ixtiyor erkinligi, tanlov, mas’uliyat, ongli faoliyat, erkinlik illyuziyasi.

Аннотация: В данной статье поясняется, что уже более двух тысяч лет проблема «свободы воли» и «свободной воли» признается одной из обсуждаемых тем философии и является основой для интерпретации этой темы, как древняя проблема. Обращается внимание на то, что данный вопрос является предметом исследования не только философских наук, но и психологических наук. Дать строгое и конкретное определение понятиям «свобода воли» и «свобода выбора» - трудная задача. Философы проанализировали вопрос свободы воли и свободы выбора с точки зрения своих взглядов. В философской литературе, посвященной этому понятию, нет единого определения. Фактически в контексте дискуссии утверждается, что это самостоятельные понятия, совершенно отличные друг от друга.

Ключевые слова: свобода, поведение, воля, свободная воля, свободная выбор, выбор, ответственность, сознательная деятельность, иллюзия свободы.

Abstract: This article explains that for more than two thousand years the problem of "free will" and "free will" has been recognized as one of the discussed topics of philosophy and is the basis for interpreting this topic as an ancient problem. Attention is drawn to the fact that this issue is the subject of study not only of philosophical sciences, but also of psychological sciences. Giving a strict and specific definition of the concepts of "free will" and "freedom of choice" is a difficult task. Philosophers have analyzed the issue of free will and freedom of choice from the point of view of their views. In the philosophical literature devoted to this

concept, there is no single definition. In fact, in the context of the discussion, it is argued that these are independent concepts, completely different from each other.

Key words: *Freedom, behavior, will, free will, free choice, choice, responsibility, conscious activity, illusion of freedom.*

Kirish. Iroda erkinligi va ixtiyor erkinligi masalasi falsafada, ayniqsa determinizm va indeterminizm kabi rakurslarda muhokama qilinganda ular farqli falsafiy kategoriyalar ekanligi oydinlashadi. “Neyrologiya sohasidagi zamonaviy tadqiqotlarda iroda va ixtiyor erkinligi haqidagi an’anaviy g’oyalar shubha ostiga olinib, bizning ko’p qarorlarimiz ongsiz jarayonlarning mahsuli sifatida baholanmoqda” [1]. Iroda va ixtiyor erkinligi asosida qabul qilgan qarorlar va harakatlar onglik jarayonining mahsuli hisoblanadi va javobgarlik erkin iroda vakilining zimmasiga yuklanadi. Shunday qilib, bu atamalar ko’pincha bir-birining o’rnida ishlatilsa-da, ularning nuanslari va farqlari muhokama kontekstida yaqqol ko’zga tashlanadi.

Adabiyotlar tahlili. Iroda va ixtiyor erkinligi tushunchalarining mazmun mohiyatiga to’xtalib o’tishdan oldin bu ikki tushunchaning o’zagi bo’lgan iroda va ixtiyor tushunchalarining ta’riflarini ko’rib chiqsak. Iroda tushunchasi falsafada dastlab falsafiy mushohadalarning bahs mavzusi aylangan. Iroda ongning o’z taqdirini o’zi belgilash qobiliyati, shu jumladan axloqiy va o’ziga xos sabablarni keltirib chiqarish qobiliyati sifatida belgilanadi. Psixologiya va nevrologiyada esa, irodaning ta’rifi o’zining axloqiy jihatni yo’qotdi va faqat aqliy funktsiya sifatida talqin etila boshlandi. Rus psixologi Ivannikov V.A. o’zining “Irodaviy tartibga solishning psixologik mexanizmlari” nomli tadqiqot ishida “Iroda – bu shaxsning o’z xatti-harakati va faoliyatini ongli va maqsadli ravishda tartibga solish va nazorat qilish qobiliyati, bu maqsadga erishish yo’lidagi qiyinchiliklar va to’siqlarni yengish uchun aqliy va jismoniy imkoniyatlarni safarbar qilish qobiliyatida namoyon bo’ladi” [2] -deb ta’riflaydi. Iroda erkinligi – har bir shaxsning individual erki, irodaviy mayli, xohish-istagi va ular orqali namoyon bo’ladigan erkin faoliyatini ifoda etadigan tushuncha. Bu tushuncha falsafiykategoriya sifatida umumiy ma’noda insonning o’z xatti-harakatlarini o’z dunyo qarashiga ko’ra, mustaqil belgilab olishi, o’z qaroriga asosan ish yuritishini bildiradi. Inson biror ishga azmu qaror etar ekan, yaxshilik va yomonlik, axloqiylik va axloqsizlik o’rtasidan o’ziga yo’l tanlaydi. Bu tanlov kishining o’ziga bog’liq

bo’lgani uchun inson axloqiy mas’uliyatga egadir, shunga ko’ra uning faoliyati qoralanadi yoki olqishlanadi. Etika tarixida esa iroda erkinligi muammosi ko’pincha idealistik nuqtai-nazardan talqin etilgan.

Ko’pincha gumanitar fanlar tizimida shaxs ma’naviyati va tafakkur tarzining uzviy qismi sifatida “iroda erkinligi” izohlanadi. Faylasuflar va olimlar iroda erkinligining ikkita asosiy jihatini bir-biridan farqlaydilar:

“1. Metafizik jihat: iroda erkinligi insonning qaror va harakatlarida oldindan belgilanmaganligini bildiradi. Bu shuni anglatadiki, inson mustaqil va o’z harakatlari uchun javobgarligi bilan ifodalanaadi.

2. Psixologik jihat: insonning o’z e’tiqodi va xohishiga ko’ra, tashqi majburlov va cheklovlersiz qaror qabul qila olishi bilan bog’liq”. [3]. Ammo shuni ta’kidlash joizki, iroda erkinligi tushunchasi ham munozarali mavzu hisoblanadi. iroda erkinligini to’liq ifodalash uchun metafizik va psixologik jihatdan tashqari, ichki va tashqi omillar, masalan, genetik moyillik, ijtimoiy muhit, dunyoqarash va boshqa jihatlarni ham hisobga olish zarur bo’lgan voqeilik sanaladi.

Qaror qabul qilish har bir inson hayotidagi eng muhim vazifadir. Aynan qaror qabul qilish Xudoning insonga bergan hodisalaridan biri – tanlash huquqi hisoblanib, insonga bu tanlov mas’uliyati yuklangan. Inson o’z hayoti yo’nalishini muvaffaqiyat yoki omadsizlik asosida belgilaydi. Bunda bitta mavhum hodisa yakuniy maqsadlarini faqat ijobiy tanlay olamaydi, balki ko’p hollarda bu maqsadlarga qanday vositalar orqali erishilishini mustaqil ravishda aniqlash va qaror qabul qilish inson oldida tanlov sifatidagi vazifaga aylanadi. Bularning barchasi insondan kuch va quvvat talab qilib, qarshilik va to’siqlarsiz amalga oshmaydigan voqeilikka aylanadi.

Demak, iroda erkinligi tushunchasini mohiyatan insonning tashqi sharoitlardan qat’iy nazar o’z tanlovi va qarorlarini qabul qilish qobiliyati deb baholash mumkin. Bundan tashqari, biz tanlashga harakat qilishimiz mumkin bo’lgan variantlar uchun har doim tashqi cheklovlar (intuitiv tuyg’ular, irratsionallik va ratsionallik) mavjud.

Bunday shartlarning mavjudligi yoki yo'qligi (odatda) bizning mas'uliyat doiramizdan tashqarida bo'lganligi sababli, tashqi cheklovlar "tanlov" yoki "iroda" sifatida talqin qilinadi.

Muhokama. Erkinlik insonning kundalik hayoti va faoliyati bilan bevosita bog'liqdir. "Ixtiyor erkinligi" va "ixtiyor erkinligi" ham "erkinlik" tushunchasining tarkibiy qismi va ajralmas elementidir. Umuminsoniy g'oya bo'lgan erklikning real hayotini to'liq to'g'ri anglash uchun avvalo uning ilmiy-nazariy paradokslarini turli yondashuvlar asosida ko'rib chiqish lozim.

Shu o'rinda shuni ta'kidlash kerakki, o'zining nihoyatda boy mazmuni va murakkab mohiyati tufayli erkinlikning tarixiy jarayondagi o'zgaruvchan va moslashuvchanligi juda xilma-xil ma'nolarda talqin qilinadi. Erkinlikning bu xususiyatini, nemis faylasufi Hegel shunday izohlaydi: "Bu g'oya noaniq, polisemantik bo'lib, birorta ham fikr erkinlik kabi to'liq haqli ravishda gapirilmaydi, shuning uchun ham bu katta tushunmovchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin va shuning uchun ular haqiqatda konkretlashadi" [4]. Bundan ko'rinib turibdiki, birinchi navbatda, bu inson mohiyatining asosini ifodalovchi hayotiy ehtiyoji bilan bog'liq, ikkinchidan, insonning faol ijtimoiy mohiyatini amalga oshirish, belgilangan maqsadlarga erishish va uning shaxs sifatida rivojlanishini ifodalashi bilan bog'liq hodisa hisoblanadi. Ixtiyor erkinligi ob'ektiv zarurat sifatida, insonning o'zini va ixtiyor erkinligini, o'z oldiga qo'ygan maqsadlarini amalga oshirish ehtiyojini anglashdan kelib chiqadi. Iroda umuman olganda, insonning ichki ruhiy faoliyati, uning maqsadli harakatlari muayyan ishni bajarishga qaratilganligini bildiradi. Inson istaklarni tartibga solish va amalga oshirish uning qobiliyatiga bevosita bog'liq. O'z maqsadlariga erishish yo'lidagi to'siqlarni bartaraf etish uchun inson ichki kuchlarini safarbar qilish kerak. Doimo irodaning zaifligi yoki irodaning yetishmasligi shaxsning o'zini-o'zi anglamasligi bilan yakunlanadi, bu uning qulashiga olib keladi. Rus faylasufi A.Spirkin irodaning qisqacha tavsifini quyidagicha ifodalaydi: "Iroda inson ongining eng faol tomonidir. U quyidagi uch yo'nalishda namoyon bo'ladi: har qanday harakatni amalga oshirish istagi; ushbu harakatning yo'nalishini tanlash; ma'lum bir yo'nalishda harakat qilish to'g'risida qaror qabul qilish" [5].

Ixtiyor erkinligi insonga berilgan ilohiy ne'mat. Lekin bu ilohiy ne'matdan inson doim ham oqilona foydalanavermaydi. Birovlar o'z ixtiyor erkinligi bilan ulug'vorlikka erishadilar, boshqa birovlar esa hayvonlikdan ham quyiroq bo'lgan tubanlik darajasiga tushadilar. Faylasuf olim Abdulla Sher ixtiyor erkinligini tushunchasini axloqiy tanlov deb ifodalaydi. "Ixtiyor erkinligi tufayli inson har qadamda axloqiy tanlov muammosiga duch keladi. Zero, inson yo' ezgulikni, yo' yovuzlikni tanlashi tufayli nimanidir ixtiyor etadi: axloqiy tanlov – har bir xatti-harakat, har bir qilmishning ibtido nuqtasi" [6]. Bizning fikrimizcha "ixtiyor erkinligi"da insonda xech qanday tanlov bo'lmaydi. Chunki u insonga berilgan ilohiy ne'mat degan izohni aynan faylasuf Abdulla Sher "Axloqshunoslik" darsligida qayd etadi. Ixtiyor erkinligi tanlovni vujudga keltiradi degan qarash fatalizmdir. Bu ta'limotga ko'ra, "inson o'zini erkinlik illyuziyasi bilan aldaydi, aslida hamma narsa taqdir tomonidan oldindan belgilab qo'yilgan" [7].

Natijalar. Shaxsning iroda erkinligi uning faoliyatini yo'naltiruvchi motivlardan kelib chiqadi, bu uning ehtiyojlari va manfaatlaridir. Shuning uchun iroda erkinligi motivlarsiz yoki tasodifiy tanlovlar bilan amalga oshadigan jarayon hisoblanadi. Bu shuni anglatadiki, irodaga ega bo'lgan inson o'z ehtiyojlari va manfaatlarini nazorat qila olishi bilan bog'liq bo'lgan ongli jarayondir. Shaxsning "iroda erkinligi" tushunchasining ishlash mexanizmi sxemasida o'z manfaatlarini ta'minlashga tayyorlik darajasi va muayyan harakatlar yoki muayyan faoliyatni amalga oshirishga bo'lgan munosabati asosiy o'rinda turadi. Bu omil insonning umumiy xususiyatlarini va ayniqsa, uning yaxlit tuzilishini shakllantirishni ta'minlovchi asosiy omillardan biridir.

Inson va ijtimoiy hayot o'rtasidagi o'zaro va ko'p tomonlama aloqalarning ongli mexanizmi, erkinlikning shakllanishi va amalga oshirilishi darajasiga muhim ta'sir ko'rsatadi iroda uning maqsadli faoliyatida ifodalanadi va shuning uchun u nihoyatda muhim ahamiyatga ega. O'z navbatida, iroda erkinligi chegaralarini o'zi belgilaydi. Biroq, erkinlikning mohiyati faqat tanlash erkinligi, ya'ni erkinlikning sub'ektiv tomoni bilan chegaralanmaydi. "Insonning mavjudligi, ijtimoiy mohiyati, uning tanlash erkinligiga, qarorlar qabul qilish erkinligiga, keyin esa harakat erkinligiga aylanadi, bu o'z navbatida ob'ektiv erkinlikka

aylanadi” va aynan mana shu holatda iroda erkinligi nisbiy ekanligi namoyon bo‘ladi.

Bu jarayonda inson erkinligi va mas’uliyati bir-biridan ajralmasdir. Boshqacha qilib aytganda, inson mas’uliyati iroda erkinligidan foydalanish qobiliyati sifatida ishlaydi. Biroq, boshqa tomondan, javobgarlik erkinlikning muhim shartidir, chunki har qanday mas’uliyatsiz harakat boshqa odamlarning erkinligiga va umuman, butun jamiyat erkinligiga jiddiy zarba berishi mumkin.

Xulosa. Umuman olganda, yuqoridagilarga asoslanib, erkinlik fenomenining asosiy tarkibiy qismlarini ajratib ko‘rsatib, quyidagi xulosaga kelish mumkin. **Birinchi**dan, g‘oyaviy nuqtai nazardan erkinlik – bu insonning o‘zi uchun qaror qabul qilish, hozirgi sharoitda tanlov qilish qobiliyatidir. **Ikkinchi**dan, ixtiyor erkinligi belgilangan ilohiy taqdir hodisasi bo‘lsa, iroda erkinligida inson o‘z manfaatlar nuqtai nazaridan doimo o‘z manfaatlari, maqsadlari, vazifalari, tamoyillariga ega, qaror qabul qilishda inson doimo o‘zining ehtiyojlari va manfaatlaridagi ustuvorliklarga tayanadi. **Uchinchi**dan, inson qobiliyati – tanlov jarayonida, nimani anglashi bu vaziyatlar muvaffaqiyatli amalga oshmasligi, tanlovning har doim ham ijobiy va axloqiy xususiyatga ega bo‘lavermasligi bilan harakterlanadi. **To‘rtinchi**dan, inson xulq-atvor dualistik harakterga ega bo‘lib, bu xususiyat

insonning tanlovining natijasida namoyon bo‘ladi. Tanlov xatti-harakat variantlarining mavjudligi bilan belgilanadi. **Beshinchi**dan, natija – qaror qabul qilingandan keyin paydo bo‘lgan ijobiy yoki salbiy yakun topadi. Oltinchi

dan, inson mas’uliyati inson tanlov natijasida ma’lum, o‘rnatilgan sanksiyalarga duchor bo‘lish qobiliyatidir.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Майкл Газзанига: Кто за главного? Свобода воли с точки зрения нейробиологии. Перевод на русский язык. – М.: «АСТ», 2021, – С. 18.

2. Фалсафа қомусий луғат. – Тошкент.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти”, 2004. –Б.464.

3. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции. – Санкт-Петербург.: «Питер», 2006. – 208 с.

4. Гегель. Сочинения. Т. 3. – М.: Мысль, 1986. – С.484.

5. Спиркин, А. Г. Философия: учебник / А. Спиркин. – М.: Гардарики, 2000. – С.810.

6. Узнадзе, Д. И. Основные положения теории установки / Д. И. Узнадзе. – Тбилиси, 1977. – С.392.

7. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик дарслик. – Тошкент.: Янги аср авлоди, 2003. – Б. 166

